

ФРЕСКЕ ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ У БАЉЕВЦУ КОД РАШКЕ

У обиљу средњовековних споменика, у долини реке Ибра, црква св. Николе у Баљевцу, код Рашке, свакако заузима истакнуто место. За разлику од других сакралних грађевина на овом подручју које су, углавном, проучене или су, пак, о њима већ давно саопштене најзначајније појединости о историји, архитектури и живопису, овај споменик је само једанпут био предмет стручног интересовања. Александар Дероко, једини је истраживач који је на ову цркву скренуо пажњу, посвећујући јој чланак са техничким цртежима и двама фотографијама.¹ Он је у свом прилогу обрадио само архитектуру, покушавши да на основу стилских карактеристика пластике неких градитељских елемената, време настанка цркве веже за крај XII века.² Што се тиче живописа, он не само да није улазио у његову проблематику, већ га није ни споменуо.³ Ликовне вредности и иконографске занимљивости јако оштећених фресака не само да су равноправне са архитектуром и пластиком храма,⁴ већ их, како ћемо касније видети, и надмашују.

Резултати до којих је дошао А. Дероко могу се прихватити и данас. Све поставке, и у стилској анализи, и у хронолошком одређивању овог споменика, толико су поуздане да се ни после 53 године⁵ не може учинити никакав приговор, без обзира на нова изучавања средњево-

ковне српске архитектуре. Запажања о приморским градитељским карактеристикама и о обележјима архаичности у обликовању мермерних бифора на храму, које су документоване кроз цртеже и фотографије,⁶ определили су истраживача да овом објекту одреди одговарајуће место и у погледу стилске припадности и хронолошке омеђености.

Остаје, међутим, сасвим нерешено питање прошлости овог храма. Исто тако, сасвим је неизвесно ко му је био ктитор. Баљевачка црква је, без сумње, током турске владавине, делила истоветну или сличну судбину осталих споменика у Ибарској долини, мада немамо никаквих писаних података или других извора који би о овоме нешто ближе говорили. Посебно је тешко одговорити на питање: када је црква делимично порушена? Један запис у олтарском простору⁷ пружа нам извесну помоћ око одређивања времена када је грађевина настрадала. По њему, наиме, произлази да је црква 1776. године служила и да је, изгледа, у овој години као објекат била у целости. Да ли је до тада који пут страдала и рушена, па евентуално обнављања, тешко је рећи, али, у сваком случају, врло је вероватно да би време страдања ове богомоље, полазећи од овог записа, требало тражити у годинама првог српског устанка. Имајући у виду стање фресака, може се оправдано претпоставити да су оне сигурно више од једног века биле изложене разорним утицајима атмосферичности и људском немару. За њих се данас може рећи да су очуване скоро само у траговима. Па ипак, с обзиром на изразити квалитет и непроученост овог живописа, заслужује пажњу да се на њему задржимо.⁸

¹ А. Дероко, Црква св. Николе код Баљевца, Старица — трећа серија, књ. VII, Београд 1932, 36—39.

² Ibidem, 39.

³ Све што је касније написано о овој цркви углавном је ослоњено на Дерокове наводе. О живопису, међутим, било је контрадикторних и несигурних констатација. Види: В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, посебна издања САН, књ. LVI, Београд 1950, 214; М(илан) К(аћанин), Баљевач, Enciklopedija Jugoslavije, I, Zagreb MCMLV, 328. Исти, Enciklopedija likovnih umjetnosti, I, Zagreb MCMLIX, str. 225.

⁴ Произвољном преправком и нестручном обновом 1936. године црква је у знатној мери изгубила првобитна обележја, а нарочито романске пластичне елементе.

⁵ А. Дероко је ову цркву технички снимио 1920. године. Ibidem, сл. 1.

⁶ Од ових елемената данас није ниједан очуван, јер су приликом обнове уништени.

⁷ Овај запис, угребан на фрески св. Романа у ђаконикону гласи:

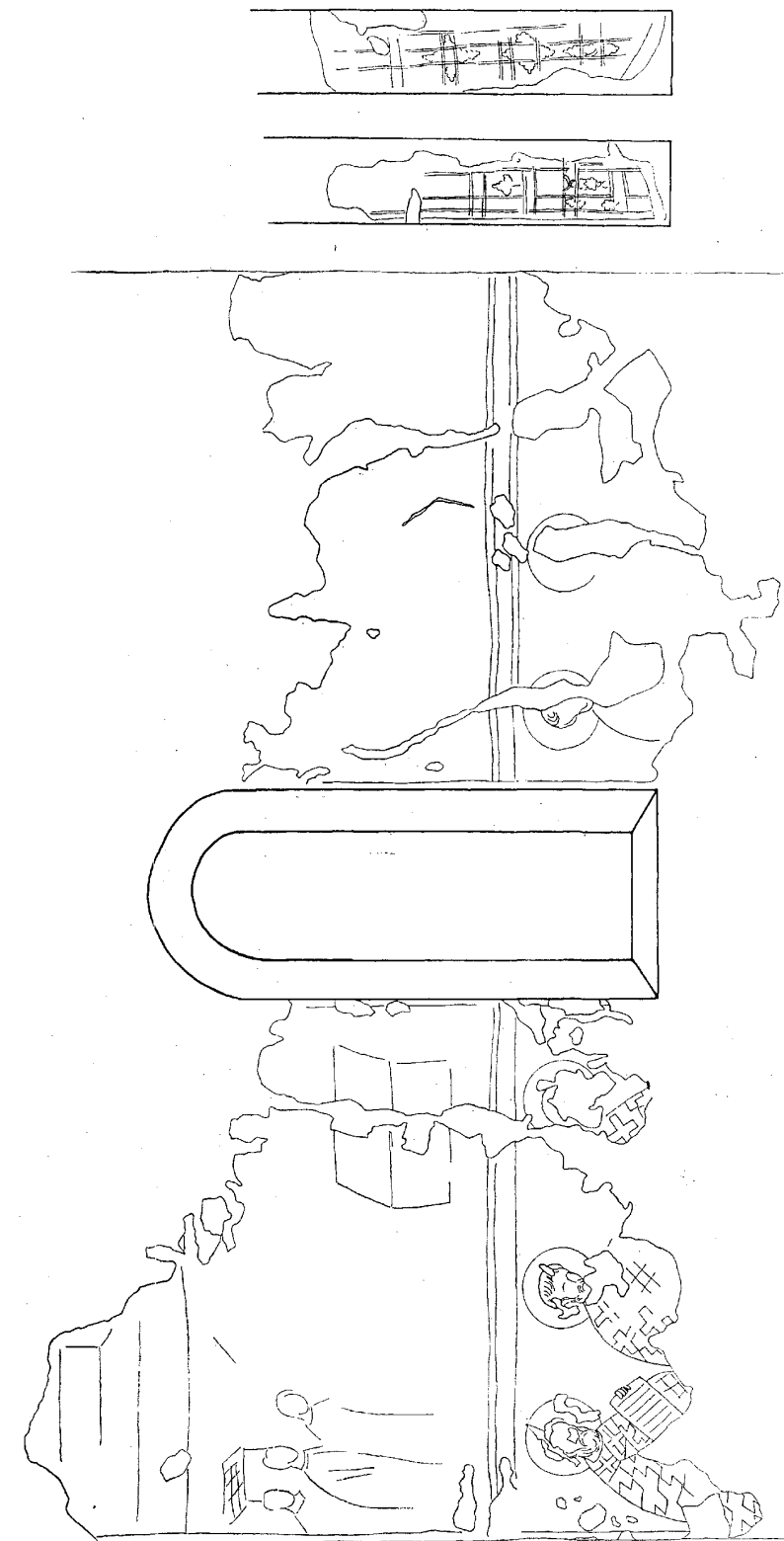
**Знати се каде приде попъ Радичъ оѧ црквиѧ свѧго
Николе Оѧспение 1776. АѧѧОѧ. лето.**

⁸ Године 1969. Завод за заштиту споменика културе из Краљева извео је најужније интервенције на фрескама, при чему је испод малтерних и кречних слојева откривено неколико фрагмената сцена и појединих фигура.

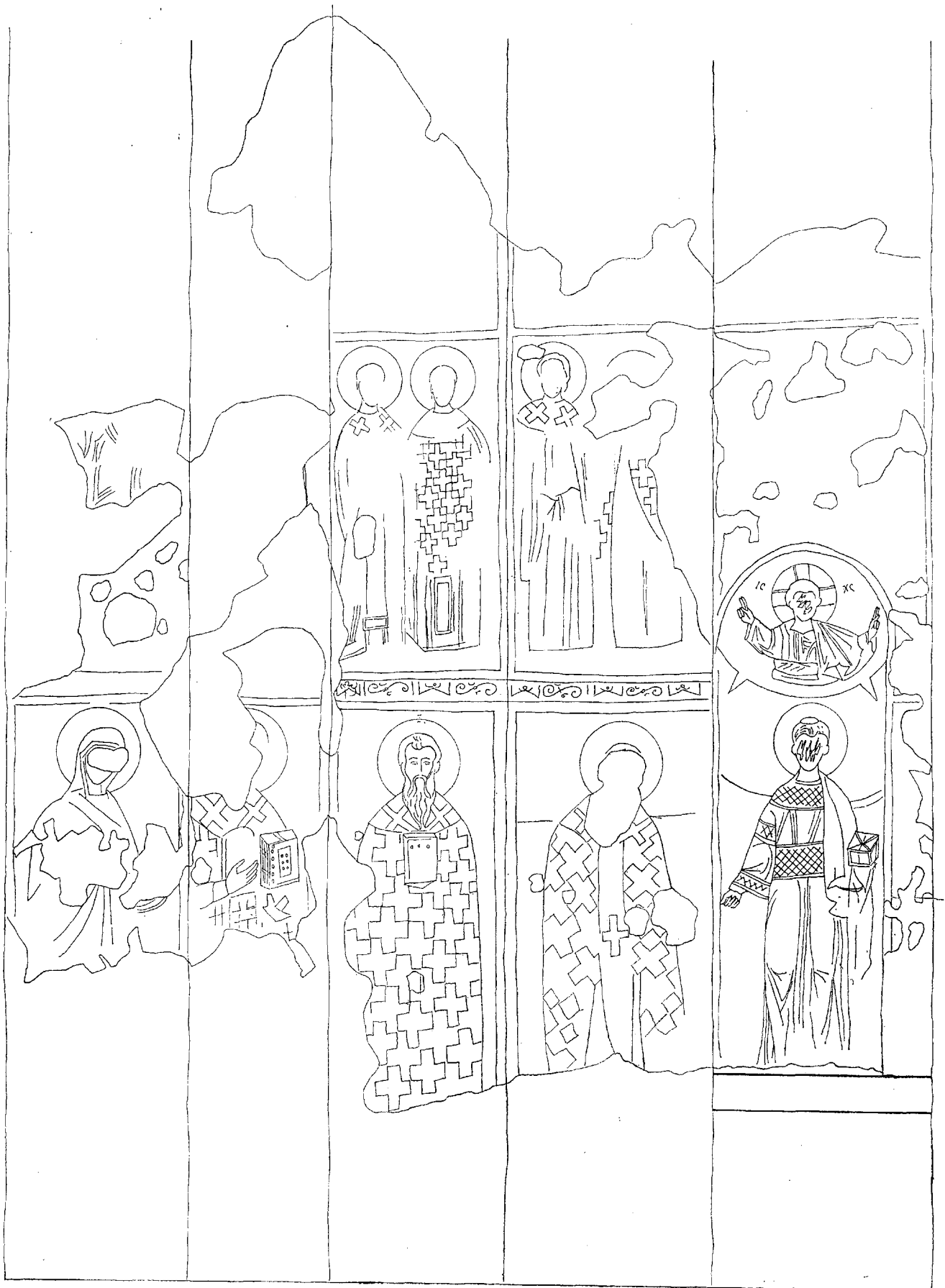
1. Баљевац, црква св. Николе — изглед са југозапада

1. Baljevac, église Saint-Nicolas — vue du sud-ouest.

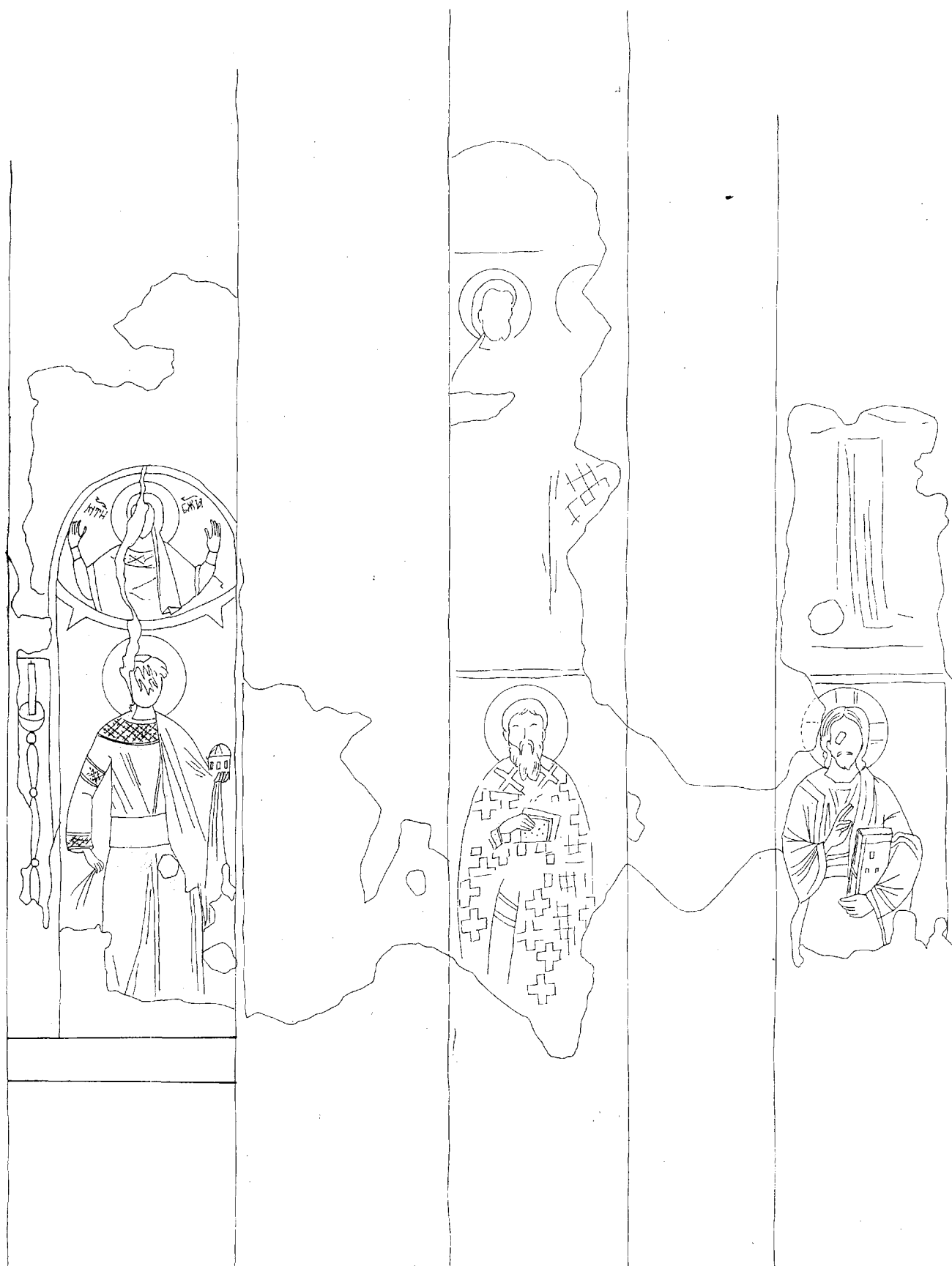
цртеж 1 — Баљевац, црква св. Николе, распоред фресака у олтарском простору.

dessin 1 — Baljevac, église St. Nicolas, disposition des fresques à l'intérieur de l'autel.

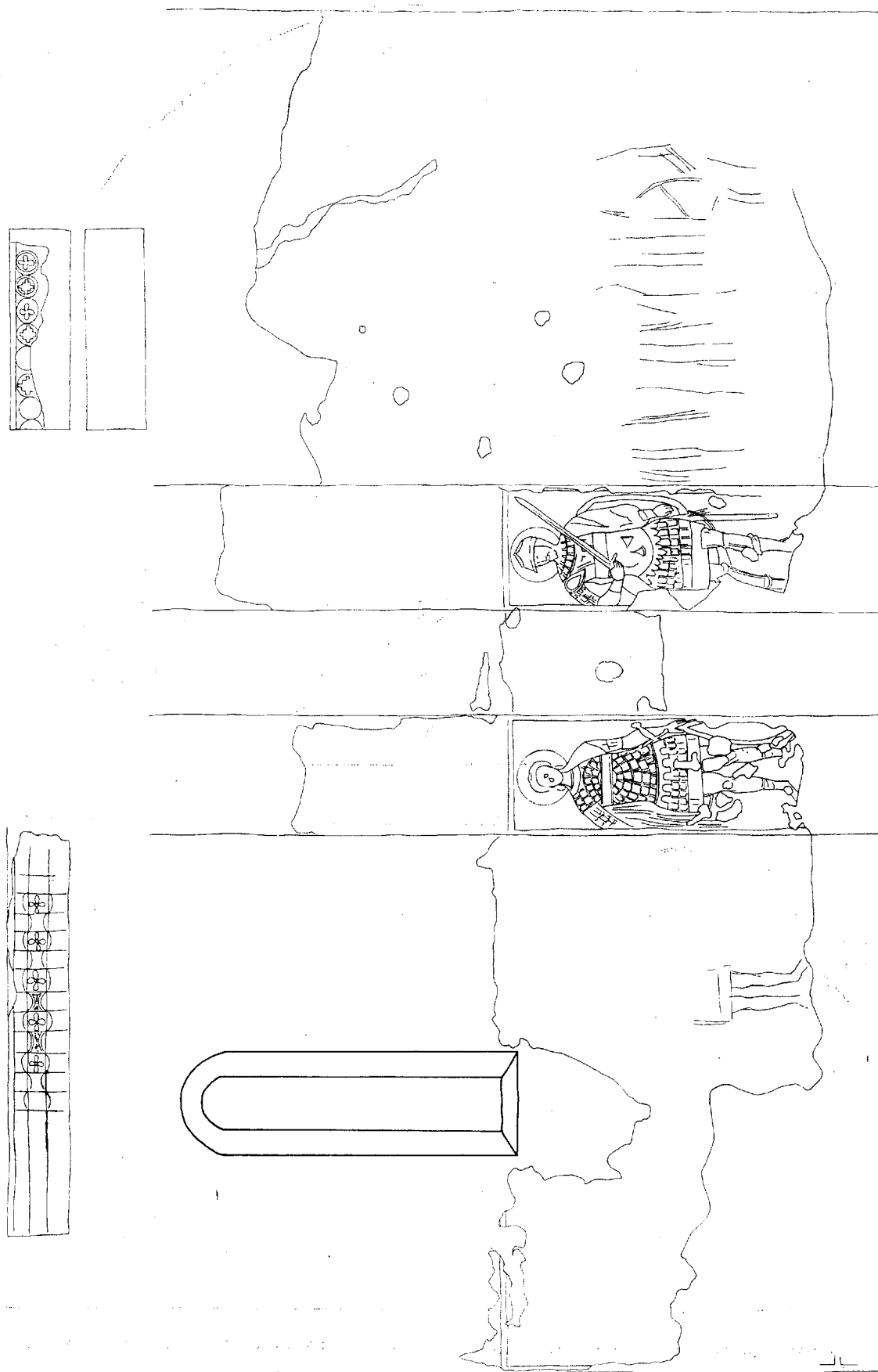
цртеж 2 — Баљевац, црква св. Николе, распоред фресака у олтарском простору.

dessin 2 — Baljevac, église St. Nicolas, disposition des fresques à l'intérieur de l'autel.

цртеж 3 — Баљевац, црква св. Николе, распоред фресака у олтарском простору.

dessin 3 — Baljevac, église St. Nicolas, disposition des fresques à l'intérieur de l'autel.

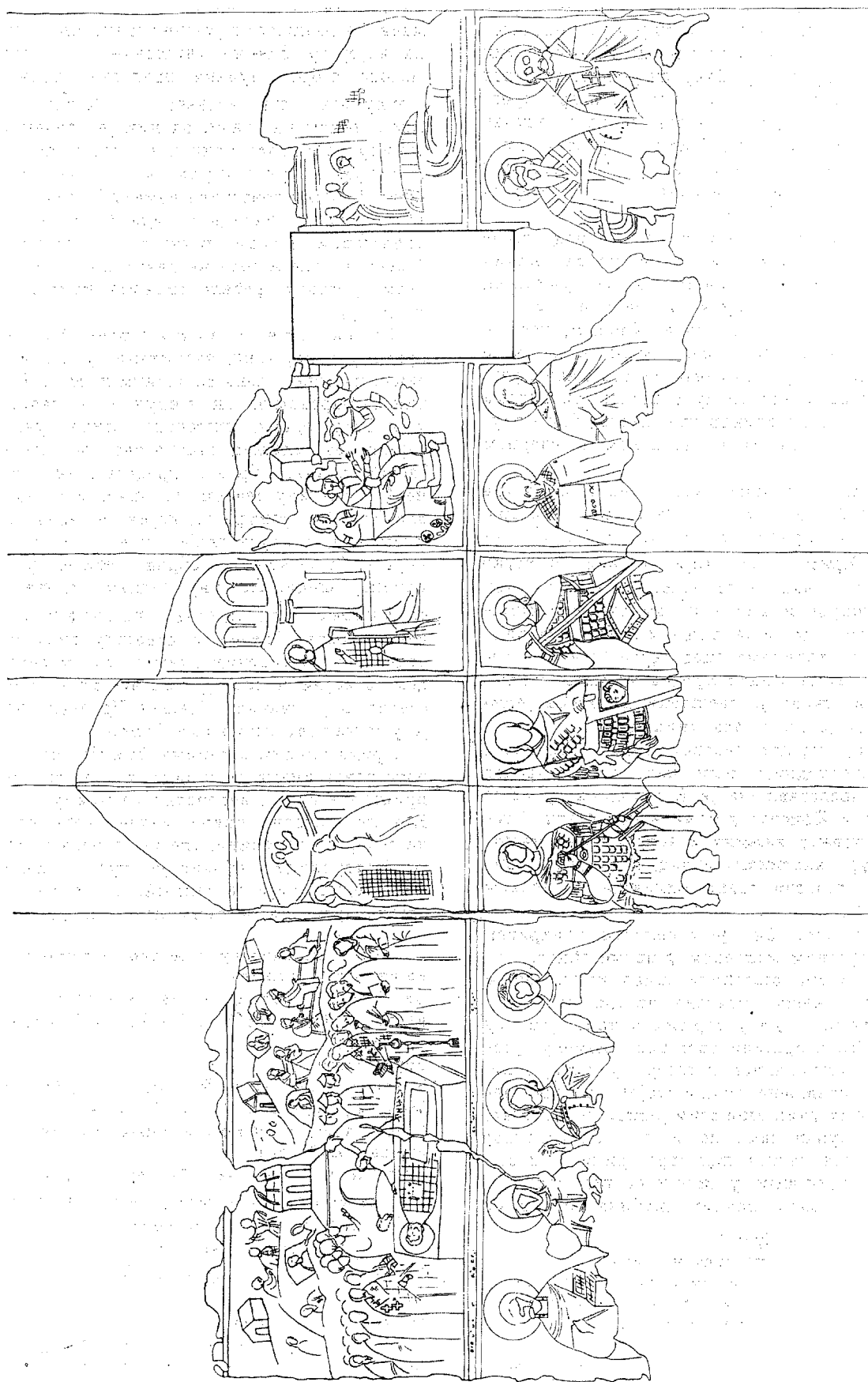
цртеж 4 — Баљевац, црква св. Николе, јужни зид.

dessin 4 — Baljevac, église St. Nicolas, le mur sud.

цртеж 5 — Баљевац, црква св. Николе, западни зид.

dessin 5 — Baljevac, église St. Nicolas, le mur ouest.

цртеж 6 — Баљевац, црква св. Николе, северни зид.

dessin 6 — Baljevac, église St. Nicolas, le mur nord.

мана угребан је занимљив запис.¹⁰ Супротно од нише, на западном зиду ђаконикона (источна страна југоисточног пиластра), налази се стојећа фигура једног непознатог архијереја, седокосог и дугобрадог, чији је лик оштећен. У десној руци држи затворену књигу. Сачуван је само до испод појаса. На јужној страни овог пиластра представљен је архијереј од којег је сада очуван само део ореола и одеће. Видљива је лева рука у којој држи затворену књигу. По остацима може се закључити да је изнад овог архијереја био насликан још један.

С обзиром на чињеницу да је свод цркве својевремено порушен и да је на тај начин живопис на овим површинама потпуно уништен, може се доћи да закључка да је у наосу очувана $\frac{1}{4}$ некадашњих фресака. Срећом, постоје доста очуване партије, иако малобројне, које колико-толико дају елементе за основане претпоставке и поуздану оцену о карактеристикама баљевачког зидног сликарства. Нешто боље очуване фреске налазе се на западном и северном зиду.¹¹

На западној страни југоисточног пиластра који је, по А. Дероку, са остала три палистра, преко снажних лукова, носио куполу,¹² приказан

уништен. Сачуван је до испод појаса. Обучен је у светлоцрвени хитон и тамнозелени химатион. Десном благосиља, а левом држи затворено јеванђеље са корицама окер жуте боје и црвеним орнаментима. Изнад Христа, на истој страни пиластра, видљива је свештеничка одећа једне фигуре која је до појаса уништена.

На истој страни североисточног пиластра, који са претходним дели наос од олтарског простора, представљена је Богородица, у истој је висини Исус као и Христос у молитвеном ставу. Одевена је у црвену хаљину и зеленоплави мафорион. Фигура насликана изнад, од које су приметни само трагови одеће, одликује се тешком оштећеношћу.

Јужни зид био је у целости прекривен новим продужним малтером у време обнове цркве, што је иначе оштећени живопис још више упропастио.¹³ Осим фресака на пиластру све остале, нарочито оне у горњим зонама, јако су оштећене. На површини овог зида, између југоисточног и југозападног пиластра, у доњој зони, биле су представљене четири стојеће фигуре светитеља. Све су уништене осим једног св. ратника, од које је очуван само доњи део. На источној страни северозападног пиластра прилично добро је очуван ратник чији су лице и натпис истрвени. Има на себи смеђи панцир, љубичасту кратку

тунику и репрезентативну тамноцрвену хламиду. О левом куку виси му мач. Десном руком до хвата панцир, а левом се ослања на балчак од мача. За разлику од јужне стране, овог пиластра, на којој су фреске уништене, на западној је сасвим добро очувана представа ратника св.

гим шлемом на глави, ратник је одевен у жуту тунику, сребрнаст панцир и окер хламиду. Десном руком држи исукан мач, а левом дотиче штит.¹⁴ Зидна површина између југозападног пиластра па до западног зида била је осликана представом четири личности у доњем појасу. Данас се овде ништа не разазнаје. Можда би на овом простору требало тражити криторску композицију.

На западном зиду (цртеж 5), јужно од врата, у првој зони, насликани су цар Константин и царица Јелена са часним крстом. Константин, са царском златном круном на глави, одевен у царску одору, оштећеног лика, уклапа се заједно са Јеленом, такође свечано одевеном, у сасвим познат образац представљања ове сцене.¹⁵ Површину северно од врата испуњавале су две стојеће фигуре од којих је једна потпуно уништена, а друга „слабо очувана“ то само до појаса. То је млад голобрад „сты мѣрькѣ“ светитељ у зеленоцрвеној одећи. Посебну пажњу скреће попрсје

... Млад, са троро- Меркурија

изнад врата. Одевен у монашку ризу мркоцрвене боје, раширених руку са дугим седом брадом са којом се спајају бркови (сл. 9. и 10), овај светитељ је свакако Стефан Првовенчани, који је у монаштву добио име Симон.

Према бледим остацима фрескослоја на горњим површинама овог зида, у две зоне, биле су приказане сцене, вероватно из циклуса чуда св. Николе, патрона цркве, изузев веће површине на северној половини, где је изгледа било Успење. Богородице. Од њих је очувана делимично само једна, чији се садржај не може потпуно одгонетнути. На постели лежи младић, чије су

¹⁴ На овом ратнику угребано је више записа од којих су три читљива:

Знаті се кадѣ дође діакъ изъ монастыра Стѣденице марта 12 го днь 1858 годіне Сретенъ Поповић синъ попа Ђскоїце.

Други гласи:

Знати са каде дође Миланъ Поповић отъ села Стѣденице мѣца маѣ 18. на 1839. лѣта.

Трећи запис, по облику и карактеру слова, потиче из краја XVIII века:

Знаті се оѣторнікѣ заветіна троїчїн данѣ.

¹⁵ Занимљиви су записи угребани на овој сцени: 1822. знати се када дође диакъ Ђскоица отъ монастыра житче ноябриа днь 25.

Знати се каде долази диакъ Арандо а ѡд лѣт.

1822. знати се каде дође іеромонахъ Гавро... во црк(вѣ) сїю мѣца ноябриа іе годне.

Са извесним грешкама, овај запис је објавио В. Петковић, Записи и натписи у старим црквама српским, Старица, X—XI, 1935—36 Београд 1936, 36.

¹⁰ Види напомену број 7

¹¹ Како је црква дуго времена била у рушевини са северни ветрови са кишом и снегом спирани су боју на фрескоповршинама јужног зида на којем су декорације очуване само у траговима.

¹² А. Дероко, Ibidem, сл. 1

¹³ Овај малтерни слој скинут је за време конзерваторских радова 1969. године.

2. Баљевац, црква св. Николе — непознати архи-
јереј

2. Baljevac, église Saint-Nicolas — évêque inconnu.

3. Баљевац, црква св. Николе — архиђакон Стефан, детаљ

3. Baljevac, église Saint-Nicolas — archidiacre Stéphane, détail.

ноге обавијене платном, а изнад њега приклања се светитељ у архијерејској одежди.¹⁶

Наглашено је већ да је на северном зиду живопис боље очуван него на другим површинама. Ипак, проблем идентификације личности и сцена на овом зиду је, због оштећености, врло сложен. Супротно од фресака на јужном зиду, у доњој зони, где је очувано само две стојеће фигуре, овде је упадљиво присуство свих једанаест, али су веома оштећене. Почев од североисточног пиластра (И—3), на чијој је западној страни приказана Богородица, на овом зиду фигуре су постављене у следећом редоследу. Најпре је представљен Стеван Немања као св. Симеон, чији натпис није очуван. Насликан је у монашкој одећи зелене и мркоцрвене боје. У десној руци држи двоструки бели крст, а лева му је оштећена. Лице му је на сличан начин обрађено као и лик св. Симона у лунети изнад врата. До Немање је насликан св. Сава, чија је фигура уништена испод појаса.¹⁷ Он има мрку, бујну косу, и браду са тонзуром. Обучен је у бели стихар и крстасти фелон, преко којег је омофор са белим крстовима на раменима. У рукама држи склопљену књигу окер жуте боје. До св. Саве, испод прозора, била је приказана стојећа фигура, сада потпуно уништена. До северозападног пиластра, на чијим странама су

најбоље очуване представе ратника, видљиве су још две фигуре св. ратника. Први је Теодор

Они нису одевени у ратничку одећу, већ носе раскошне племићке хаљине са декорисаним појасевима и оковратницима. Све три стране северозападног пиластра испуњене су представом по једног ратника. На источној страни насликан

Стратилат или Теодор Тирон

је св. Димитрије

... На себи има пан-

цир црвене боје, светлозелену тунику и мрко-плаву хламиду. У десној руци држи исукан мач сребрнастозелене боје. Лице му је јако оштећено (сл. 12). До њега, на јужној страни пиластра,

налази се непознати ратник

начин одевен као Димитрије. У десној руци држи копље, а левом се ослања на троугласти штит, украшен представом животињске главе. Глава му је скоро потпуно истрвена (ск. VI). Трећу фигуру, на западној страни пиластра **Никита,** **сты** **Ди** има љубичасту тунику, сребрнастозелен панцир и мркозелену хламиду. О левом куку обешен му је мач и лук са тобољем из којег вади стрелу.

Од овог пиластра, па до западног зида, насликано је још четири стојеће тешко пострадале фигуре. Њихови доњи делови уништени су више од половине, а ни код једног светитеља није очувано лице. Може се претпоставити да је један од њих непознат св. ратник, затим св. Пан-представља Никита последњи до западног зида. Он

у десној руци држи инструмент, а у левој кутији са лековима. Остале две сачињавају млађи светитељи.

Посебну пажњу побуђују врло оскудно очуване сцене у другој зони овог зида. Необичан садржај ових сцена, а још више њихова тешка пострадалост, јако отежавају могућност идентификовања. Оно што је неоспорно, то је да ове сцене припадају циклусу чуда св. Николе. Источно од прозора, односно између прозора и североисточног ступца, насликана је сцена у којој су приметни остаци три младе личности на основу којих се не може поуздано утврдити њен садржај.¹⁹ Западно ,телејмон пак, од прозора, на површини до северозападног пиластра налази се доста добро очувана композиција у чијем је средишту насликана личност у свечаној царској одежди како седи на раскошном трону. Испред њега су два, а позади један младић. Очигледно, у питању је позната сцена Војводе код цара Константина.²⁰

¹⁸ Ова два ратника најчешће се сликају један поред другог.

¹⁹ Има основа за претпоставку да ова сцена приказује једну од познатих легенди везану за три девојке које св. Никола избавља од блуда, или пак за три човека које спасава од мача. Врло је тешко, због истрвености фреске, одредити праву садржину.

²⁰ У нашем средњовековном зидном сликарству ова сцена је врло ретко сликана. Најбоље очувана налази се међу опширним илустрацијама циклуса

¹⁶ Због слабе очуваности немогуће је утврдити шта илуструје ова сцена.

¹⁷ До ове висине све фигуре на овом зиду су уништене.

4. Баљевац, црква св. Николе — архиђакон Роман (?)

4. Baljevac, église Saint-Nicolas — archidiacre Romain (?).

Јако оштећена сцена, насликана на источној страни северозападног пиластра, састоји се од представе св. Николе како у левој руци држи затворену књигу, а десном благосиља. Испред њега је сасвим млада, готово дечја прилика, а позади монументална архитектура храма са куполом.²¹ Сасвим бледи и нејасни остаци једне композиције која се на основу њих не може разјаснити, налази се на западној страни овог пиластра. Па, ипак, по тешко видљивим контурама три младића и по св. Николи, изгледа да сцена илуструје св. титељево посету војводама затвореним у тамницама. Најзад, највећа (око 4м²), и истовремено најинтересантија сцена, насликана је на западном делу северног зида, у другој зони. Врло компликованог садржаја, са бројним епизодама, композиција има тему — Успења св. Николе са чудима. Начин како је насликана, затим стапање бројних поједностављених епизода о чудима св. Николе у једну сликану целину, представља не само јединствен облик представе чуда овог светитеља у нашем средњовековном сликарству, већ задаје и тешкоће око разрешења. Централно место у првом плану композиције заузима одар црвенозелене боје на коме лежи св. Никола у архијерејској свечаној одежди. На његовим грудима је књига окер корица украшених бисером. Изнад светитељеве главе стоји један епископ са отвореном књигом. На одар је спустио главу свештеник у зеленој одећи, а други крај њега, у белој одори, дотиче одар обема рукама. Испред ногу св. Николе, крај чирака са упаљеном свећом, стоји архијереј који чита молитву из књиге. Позади њега је поворка свештеника који држе свитке или књиге. Сви су гологлави и у разнобојним одећама одевени. Десно од овог архијереја је група лица са троугластим капама на глави. Лево од њега, изнад главе св. Николе, налази се неколико личности са широким капама. То су, свакако, великосхимници. Позади њих је група гологлавих свештеника. Читав приказ се догађа пред монументалним храмом са вишестраном куполом.

Оно што ову композицију чини на свој начин необичном и изузетном јесу друге сцене сажете и готово симболично дате, које илуструју посмртна чуда св. Николе. Оскудно очуване, без присуства св. Николе, као извршиоца чуда, који се иначе у илустрацијама овог циклуса редовно слика, местимично потпуно уништене, не пружају потребне услове да би се одгонетнула њихова садржина и смисао. У десном делу запажа се сцена Истеривање демона, док су све остале посвећене исцељењима св. Николе. Сасвим су јасне две: прва — исцељење одузетог, а друга — исцељење слепог.

Пошавши од сазнања да црква у Баљевцу по тематици својих фресака представља једну од

галерија са необичним илустрацијама легенди и чуда св. Николе, вредно би било да се осврнемо на представљање овог циклуса у нашем старом сликарству.

У свим нашим средњовековним црквама у којима се циклус о овом популарном светитељу илустровао,²² редовно су сликане сцене из његовог живота и посмртних чуда. До сада се једино црква св. Никола у Рамаћи у стручној литератури²³ узимала као изузетан пример храма у коме су илустроване само земаљска и посмртна чуда св. Николе, без сцена из његовог живота. Међутим, баљевачка црква, чије су фреске хронолошки раније настале, представљају други пример храма у коме су, по свему судећи, илустроване само сцене чуда и то са посебним нагласком и у сасвим изузетној форми посмртних чуда. Извесна резерва при овој констатацији следи из разлога што не можемо стећи потпун увид у сцене које данас не постоје, јер су многе површине уништене. Али када се зна да су на тим површинама морали бити представљени велики празници, неизоставне композиције у живописању наших средњовековних цркава, онда се и не може извести друкчији закључак од претходног. Јер, не би било простора за сликање сцена из живота св. Николе. До придавања толико пажње посмртним чудима овог светитеља, од којих је изванредан број сажето илустрован у оквиру композиционе целине смрти св. Николе, дошло је, свакако и стога што је црква, како се из неких записа видело, посвећена Успењу св. Николе.

Иконографске особености циклуса чуда св. Николе у Баљевцу приступачније су него што је то случај са ликовним решењима, јер за потпунији суд о сликарским карактеристикама нема довољно података. Грађевина скромне величине (дуга око 12, а широка близу 6 м.), није пружала повољне услове за утврђени распоред сцена и фигура. Сажет простор узроковао је и јако сажимање тематског репертоара,²⁴ осим циклуса чуда св. Николе, коме су свесно и смишљено већ унапред обезбеђене сразмерно највеће површине.

Представљене стојеће фигуре, међу којима доминирају по броју и пажљивом начину обраде св. ратници, не излазе из оквира већ раније познатих и утврђених иконографскотематских обра-

²² Циклус св. Николе илустрован је у многим нашим средњовековним храмовима. Најтипичније представе из живота и чуда налазе се у Сопотанима, Ариљу, Марковом манастиру, Дечанима, Псачи, Старом Нагоричанину, Грачаници, Доњој Каменици, Богородици Љевишкој, Бањи Прибојској и др. Уп. В. Петковић, Преглед ...стр. 8, 14, 97, 132, 142, 182, 201, 208, 222, 270, и 306

²³ Б. Кнежевић, Црква у селу Рамаћи, Зборник за ликовне уметности IV, Нови Сад 1968, 148.

²⁴ Осим великих празника, од којих ниједан није сачуван, и неких најуобичајених сцена, нема могућности да је тематика фресака укључивала било коју сцену из других циклуса

²¹ Ово је свакако једна од илустрација чуда са младићем Василијем. Штета је што се због изbledелости не може утврдити њен прави садржај.

5. Бањевац, црква св. Николе — Попрсје Богородице

5. Baljevac, église Saint-Nicolas — buste de la Vierge,

6. Баљевац, црква св. Николе — попрсје Исуса Христа

6. Baljevac, église Saint-Nicolas — buste de Jésus Christ.

заца. Али, упадљиво присуство несразмерно великог броја ратника, у односу на друге личности, приказаних или у племићким одежама, или под ратничком опремом, има несумњиво посебно значење које је као питање занимљиво за расправљање.

Зна се да су ратници у фреско-сликарству Србије и Македоније приказивани као део опште декорације православних цркава и да су имали равноправно место уз остале светитеље.²⁵ Истак-

нутије место и изразитији значај добијали су најчешће у црквама које су управо посвећиване неком од познатих ратника, односно мученика, као што су св. Димитрије (заштитник Солуна), св. Ђорђе (заштитник византијских и српских царева и краљева) и др.²⁶ Одавно је изнето мишљење да је појава већег броја ратника у декорисању цркава за време моравске Србије везано за општу несигурност и за осећање по потребе за одбраном земље од Турака, мада је кроз читав XIV век у нашем сликарству сликање

²⁵Најраније познати ратници у зидном сликарству у Југославији срећу се у св. Софији Охридској, а затим у Нерезима. Уп. G. Millet — A. Frolov, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, Paris, 1954, I, pl. 20

²⁶Типичан пример цркве посвећене св. Ђорђу у којој су ратници, и по броју, и по месту приказивања, добили очевидну превагу, представља Старо Нагоричино. Види: В. Петковић, Преглед ... 205

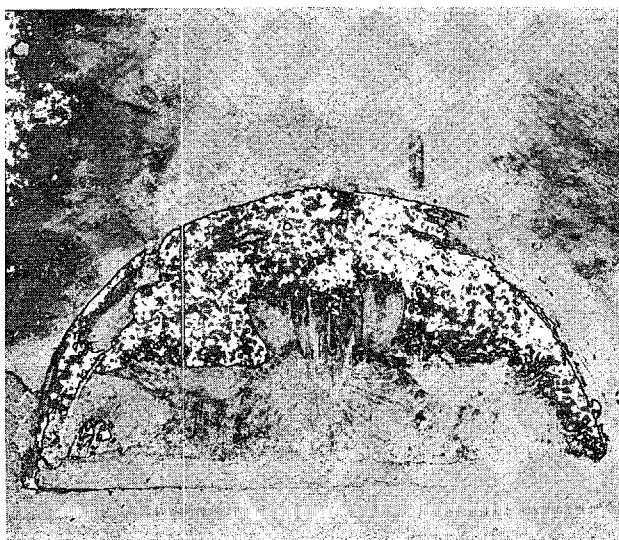
7. Баљевац, црква св. Николе — непознати архи-
јереј

7. Baljevac, église Saint-Nicolas — évêque inconnu.

8. Баљевац, црква св. Николе — Исус Христос
8. Baljevac, église Saint-Nicolas — Jésus Christ.

²⁷Д. Тасић, Живопис певничких простора цркве св. Апостола у Пећи, Старине Косова и Метохије IV—V, Приштина 1968—1971, 246

9. Баљевац, црква св. Николе — св. Симон
9. Baljevac, église Saint-Nicolas — Saint-Simon.

истакнутије место из сличних разлога као у споменицима моравске Србије. За баљевачке ратнике, сликане у ратној опреми и у племићким одежама на пиластрима²⁸ и на зидовима између њих, међутим, постоје посебни разлози што се појављују у изразито повећаном броју.

Да бисмо ове мотиве могли да објаснимо морамо прећи на проблем датовања овог живописа. У овом покушају наилазимо на велике тешкоће због чињенице што о времену настанку ових фресака немамо никаквих података ни у изворима, ни у литератури.²⁹ Само стилске и иконографске одлике могу бити полазна основа за приближно одређивање временског оквира у коме су ове фреске настале. Одмах се може рећи да је време баљевачких фресака оно доба када је „читав организам старог српског сликарства запао у хаотични немир“³⁰ и када су објективни историјски услови токове уметничког стварања усмерили ка другим упориштима. Доминацију византијских, односно цариградских иконографских и стилских узора у време цара Душана, замењује хетерогеност утицаја и активност група и радионица које су дотле деловале у сенци дворске школе и биле потиснуте у други план. Ратна освајања Душанова и непријатељства према Византији усмеравају нашу уметност према другим изворима. Управо, снажењем феудализма и осамостаљивањем племићког staleжа, економском, и до извесне мере, политичком стабилношћу његових представника, стварају се услови за извесну локалну или регионалну аутономију уметничког изражавања и за изненадне продоре старих, па и нових утицаја. Тако је у долину Ибра, матицу блиставог уметничког узлета XIII столећа, у ово време пристигла група врло добрих мајстора, негде из Приморја, да би се у баљевачкој цркви 40-тих или 50-тих година XIV века показали као талентовани и способни сликари.

²⁸Ратници су у стабилним условима српске државе средњег века најчешће сликани на пиластрима

²⁹У литератури су ипак изнешена два сасвим несигурна мишљења о настанку овог сликарства. В. Петковић у свом Прегледу..., 214, после сасвим сажетог навођења очуваних ликова и сцена указује на то да „живописна орнаментика, која је очувана у прозорима, слична је оној из XIII века“, чиме се практично и није определио за време настанка ових фресака. Милан Кашанин, најпре у *Enciklopediji Jugoslavije*, sv. I, 328, каже, пишући о цркви у Баљевцу: „Фреске су очуване фрагментарно и потичу из турских времена“, да би доцније у *Enciklopediji likovnih umjetnosti*, sv. I, 225, закључио: „Фреске су новијег датума и веома оштећене“. Најзад, Рајко Николић је прецизнији наводећи прву половину XIV века као време живописања ове цркве. Уп. Чување и одржавање зидних слика, Београд 1968, 25.

³⁰С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд 1966; 130

ратника било не само обичај већ и иконографско правило.²⁷ У другој половини овог столећа, нарочито после маричке битке и њеног трагичног исхода, у осликовању цркава ратници добијају

Многе карактеристике овог настрадалог сликарства управо указују на напред изнете претпоставке. Но, пре него што их се дотакнемо, да се вратимо на питање ратника. За њихово присуство, мислимо да је пре свега везано порекло и положај ктитора фресака, па тек онда тематско-иконографска опредељеност сликара. Наравно, веома је тешко, у недостатку неопходних података, било шта претпоставити о ктитору и о ближим одређењима његове личности и индентитета. На жалост, оскудност историјских извора не обезбеђује ни могућност нагађања у овом смислу. Јер, по знањима нашег времена бледа нам је представа о томе које у овим крајевима од Душанових властелина био убаштињен. Али, не треба сумњати да је Душан, као припадник лозе Немањића, упркос томе што је превасходно освајачки усмерен заузимањем Византијског царства, било од значаја које господар области његових предака. Полазећи од ове логичне премисе, могла би то бити личност знатнијег угледа, већег положаја у властелинској хијерархији и, изнад свега, војноратничких склоности. Рекло би се да је ктитор баљевачких фресака, својим непосредним учешћем у утврђивању тематике живописа оставио печат, не само свог ратничког занимања, већ и личних жеља. Ратници су ушли у баљевачки храм у племићким одежама и са оружјем као и њихов ктитор.

Продори нових утицаја и раскидање са устаљеним обрасцима Милутинове, односно византијске уметности, донели су собом иконографске новине које су се огледале и у слободнијем избору садржине фресака. То је и омогућило увођење сцена и личности у тематику, која је до овог доба често бивала неприкосновена, по нахођењу наручиоца. Сликарске дружине, ослобођене неке чвршће контроле, као што је био, на пример, двор или патријаршија, дошавши на тло Србије у промењеним условима, испољиле су спремност да по вољи ктитора, а и самоиницијативно, мењају раније утврђене тематско-иконографске схеме, чинићи тако уступке царству „хаотичног немира”.³¹

Не могу се заобићи још неке очевидно занимљиве иконографске занимљивости. Поред тога што је јако изражена архаична црта у представи чуда св. Николе и што је начин њиховог приказивања (бројност сцена посмртних чуда и њихово стапање у композициону целину Успења),³² директно ослоњен на традицију приморских образаца, у чему треба и тражити порекло баљевачких сликара, потребно је указати на још неке самосвојности. Сликање Стефана Првовенчаног

³¹ С. Радојчић, *Ibidem*, 130

³² Сличне сликарске интерпретације легенди о св. Николи, по речима проф. Радојчића, могле би се потражити у споменицима Јужне Италије, у околини Барија, за који је наш светитељ непосредно везан. Веома сам захвалан свом професору на овом упозорењу

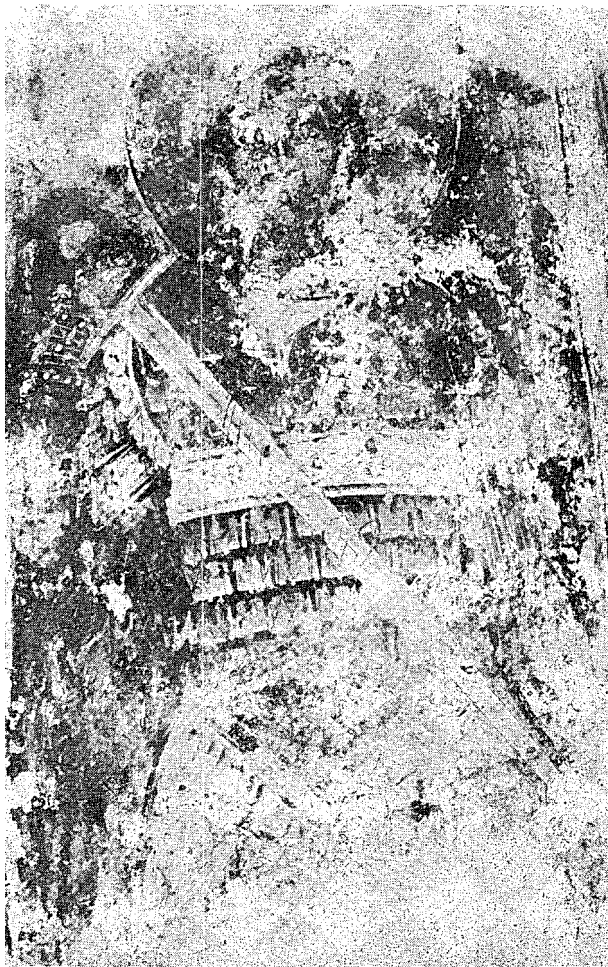
10. Баљевац, црква св. Николе — св. Симон, детаљ

10. Baljevac, église Saint-Nicolas — Saint-Simon, dé-tail.

11. Баљевац, црква св. Николе — св. Сава

11. Baljevac, église Saint-Nicolas — Saint-Sava.

12. Балјевац, црква св. Николе — непознати ратник

12. Baljevac, église Saint-Nicolas — guerrier inconnu.

монаха Симона, за разлику од Симеона Немање, веома је ретко у нашим раним фреско-декорацијама.³³ Његово појављивање у Балјевцу изгледа да није нимало безразложно, поготову што је постављено на релативно истакнуто место, где се не ретко сликају заштитници храма. Немајући паралеле за друкчије објашњење, намеће се утисак да је сликање монаха Симона уследило као доказ о великом поштовању ктитора према првом српском краљу. Представљање св. Саве и св. Симеона на најочљивијем месту (северни зид наоса) иде у прилог сличној констатацији, али је познато да се ове личности, чији заједнички култ српска црква слави већ од почетка,³⁴ сликају готово редовно и на запаженим местима. Колико год су св. Сава, св. Симеон, па и ратници, у извесној мери, за ово доба сасвим уобичајени ликови на фрескама, толико се за св. Пантелејмона, као врача, представљеног на почетку северног зида

³³ Много се чешће представља као краљ.

³⁴ М. Љубинковић, Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве, Старинар VII—VIII, Београд 1956—1957, 77—89.

наоса (З — И), не може тврдити. Наиме, иако је овај врач често сликан у црквама XIII и XIV века, он све до моравских споменика никада није добио овако упадљиво значајно место као у Балјевцу. Није ли већ овде, с обзиром на скупину горостасних, али достојанствених ратника и на св. Пантелејмона, с којим почиње галерија стојећих фигура, наговештај духа и карактера моравског сликарства?

Рекли смо да у стилским одликама ових фресака треба тражити најпре ослонац за утврђивање хронолошких граница у којима је уследила њихова појава, мада већ неки иконографски елементи (начин украшавања дивитисиона би-серним зрнцима, племићке одеће ратника, облик орнамената очуваних у прозорима и сл.), упућују са доста сигурности на тзв. „зрели“ XIV век, на доба цара Душана.

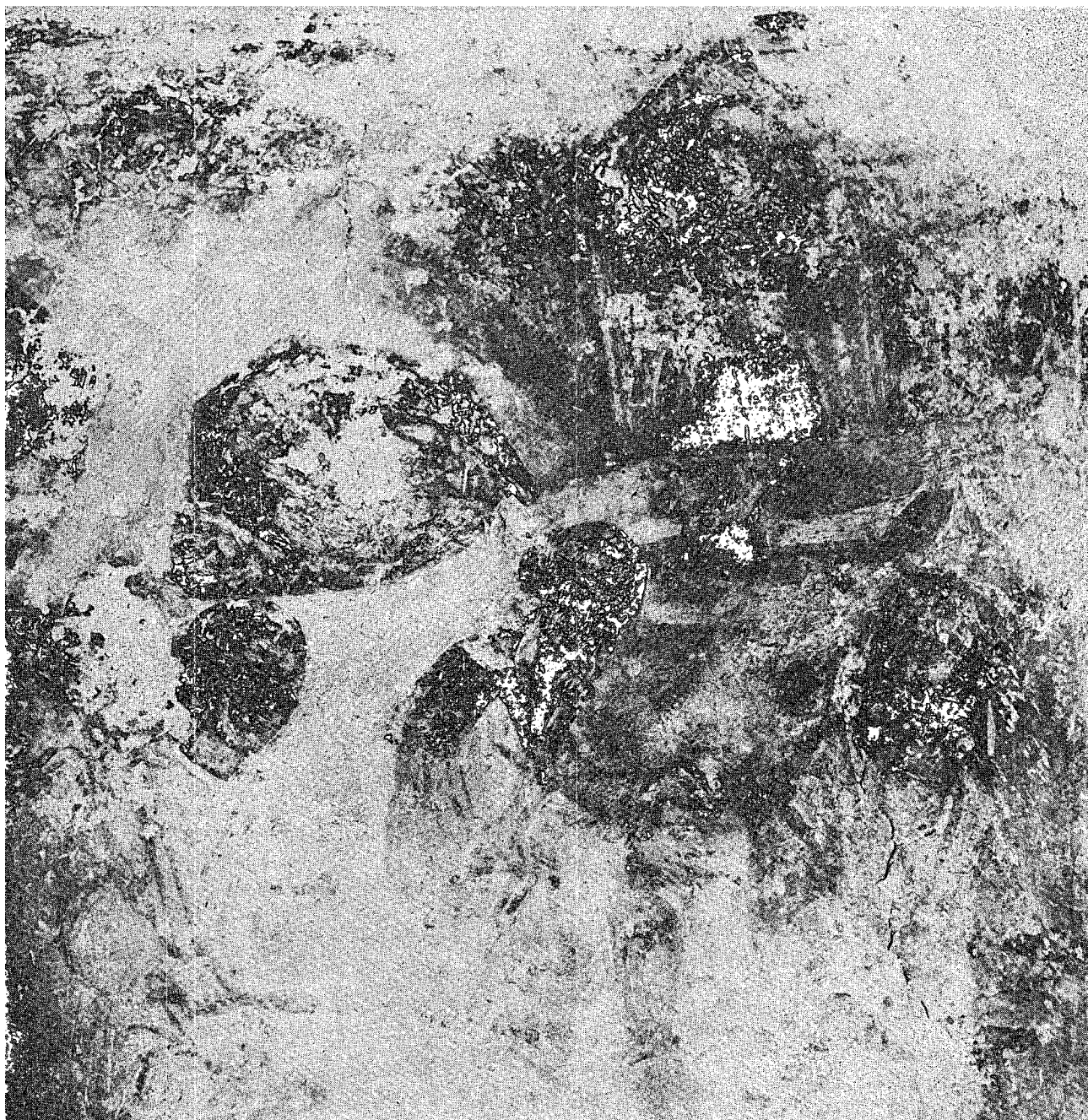
Ратници, као сразмерно најбоље очуване фигуре, најпре могу послужити као основа за општу стилску анализу, иако је најбоље очувана фигура непознатог архијереја у простору проте-зиса прави коректив за дефинитивне оцене. Једине, делом добро очуване сцене — Успење св. Николе и посета св. Николе војводама, могу да буду шире целине на којима се, у недостатку осталих композиција, заснивају оцене о ликовним својствима.

Уједначеност третмана читавих фигура, без инсистирања на финесама, са доследним односима према ненаглашеној рељефности — прва су обележја која већ на почетку падају у очи. Што

13. Балјевац, црква св. Николе — св. Пантелејмон

13. Baljevac, église Saint-Nicolas — Saint-Pantaléon.

14. Баљевац, црква св. Николе — Успење са посмртним чудима св. Николе, детаљ

14. Baljevac, église Saint-Nicolas — la Dormition avec les miracles posthumes de Saint-Nicolas, détail.

се тиче ликова ратника, има се утисак да се они сасвим одвајају од византијских образаца. То се, у првом реду, односи на физиономије које су обрађиване са осећањем реалне животности, са основним цртама овлаш наговештене индивидуализације. Стасити, горостасни и мишићави људи, смиренних ставова, одевени, или у војничке униформе, или у племићке одежде, укусно декорисане, дати су са сигурношћу, без невештине у пропорцијама и ставовима. Сликани широко, понекад спонтано, али сигурним потезом, без исликавања детаља, делом сачувани архијереји на којима је боја задржала свој карактер, говоре нам о мајстору који је, поред свог дара, врло добро знао шта се догађа на плану сликарске активности свог доба. Колористичке вредности ових фресака, извесна монументалност, атлетска развијеност ратника и антички мир у ставовима — тековине сликарства XIII века, проосећајно, и с мером, су сједињене са одликама фресака XIV века: меканим и племенитим цртежом и извесном отменошћу у форми. Баљевачки сликар ништа буквално не преноси нити копира, већ битне вредности старог сликарства и карактеристичне врлине фресака свог времена преображава кроз свој непосредни осећај и однос, дајући им печат непосредности, свежине и снаге. Он понекад уме, колико је то могуће запазити због оштећености, да се спусти на ниво пиктуралне недоречености или површности, што је случај са неким детаљима у композицијама. То ипак не помућује утисак о његовим укупним способностима које су за време у коме ради далеко изнад просечности.³⁵ Сигуран у цртеж, једре, сочне боје, у одређеним алтернацијама дају тон целини. Превласт окера, богате нијансе зелене, црвене и плаве боје чине

³⁵Количина очуваних фресака не допушта могућност да се утврди колико је мајстора радило фреске. Општи је утисак да је цркву декорисала сасвим мала група сликара, у којој главни мајстор потпуно доминира, тако да очуване сцене и фигуре сугеришу руку само једног сликара

колористичку скалу у којој се регистри и оркестрације истичу префињеношћу укуса и снагом колористичког осећања.

Композиције које су понекад конципиране симетрично (Успење св. Николе), јасно су подељене у планове, при чему су до изражаја дошле и разлике у обради ликова, иако се никада не занемарују у третману фигуре у задњем плану. Архитектура у сценама је добила готово реалистичне облике. Она је у композицијама ненаметљиви акценат који доприноси њиховој логичној пуноћи и осмишљености. По представама појединих објеката приметна је тежња аутора да продуби простор, доносећи тако извесне новине у слободнијем перспективном приказивању простора.

Настале 40-тих или 50-тих година XIV века баљевачке фреске чине потпуно самосвојно уметничко остварење, за које се код нас, бар за сада, не могу наћи ближе аналогije. Њихови мајстори, или пореклом са Приморја, или образовани на традицијама приморских сликарских предложака, исписујући натписе који су заиста минимално очувани, показују добро познавање српског језика. По квалитету, ово сликарство припада најбољим творевинама свог времена на тлу Србије и Македоније. Оно чини саставни део организма српског сликарства из половине XIV века.³⁶ Слике из Баљевца су по својим особеним вредностима потврда и сведочанство о занимљивим стваралачким струјањима у времену када су у хетерогеном ткиву српске уметности текли свежији сокови него раније. Оне доприносе потпунијем сагледавању нашег сликарског наслеђа из половине XIV века и подстичу истраживаче на откривање непознатих вредности наше богате и слојевите културне баштине.

³⁶Р. Станић, Зидно сликарство у околини Рашке, Рашка бр. 4—5, Рашка 1973, 64—67

Радомир Станић

LES FRESQUES DE L'ÉGLISE St. NICOLAS À BALJEVAC PRÈS DE RAŠKE

L'église Saint-Nicolas à Baljevac se range parmi les monuments moins connus dans la vallée de la rivière Ibar. Ses fresques n'avaient pas été étudiées jusqu'à l'heure actuelle. On estime, sur la base de certains éléments architectoniques et plastiques romans typiques (ouvertures biforées), que l'église de Baljevac date de la fin du 12e siècle. Elle fut construite par des maîtres bâtisseurs venus du lit-

toral dalmate. L'édifice fut sinistrée à une date inconnue. Sans voûte ni toit, les fresques furent long-temps exposées à la dégradation, de sorte que très peu de cette peinture fut conservé. L'église fut restaurée en 1936, mais sans compétence.

Etant donné que la peinture a été très endommagée, il est difficile d'établir son répertoire thématique et sa disposition. Quand même, on peut

constater que dans la partie de l'autel, on a re-présenté l'Adoration de l'agneau et la Communion des apôtres, dans la proskomidie — l'archidiacre Stéphane et le buste de la Vierge, et dans le dia-conicum — l'archidiacre Romain et le buste du Christ. Les autres surfaces dans cette partie sont occupées par les bustes ou les figures en pied de divers saints et évêques.

Dans la zone inférieure des murs nord, ouest et sud, ont été peintes des figures en pied de saints, parmi lesquels on trouve surtout des saints guerriers. Les représentations les plus remarquables sont celles de Saint-Sava, de Saint-Siméon Nema-nja et Saint-Simon Stéphane le Premier couronné. La composition représentant les donateurs n'a pas été conservée.

Dans la deuxième zone, les fresques sont partiellement conservées seulement sur le mur nord, où se trouvent les scènes du cycle des miracles de Saint-Nicolas. La plus intéressante est la scène qui représente la Dormition de Saint-Nicolas. Le peintre a inséré dans cette scène, comme des épi-sodes concis, les miracles posthumes de Saint-Nicolas que l'on peint très rarement (la Guérison du paralytique, la Guérison de l'aveugle, etc.) Dans la peinture murale médiévale serbe, on ne connaît

pas une telle manière de représentation des mira-cles de ce saint, qui, avec le tableau de sa mort, font une composition unique. En outre, un fait remarquable est que dans cette église, on n'a pas représenté les scènes de la vie de Saint-Nicolas, comme c'est l'habitude, mais seulement les illustrations de ses miracles. Autant que l'on sache, un tel cas se retrouve seulement à l'église Sain-Nicolas à Ramača, dont la peinture date de la se-conde moitié du 14e siècle. Les fresques de Baljevac, exécutées dans les années 40 ou 50 du 14e siècle, s'encadrent dans cet héritage de la peinture serbe, qui a été créé en dehors de la domination de l'école de cour byzantine et serbe, quand les nou-velles et anciennes influences pénètrent dans le domaine de la peinture. Les auteurs inconnus des fresques de Baljevac qui ont été formés, semble-t-il, sur les traditions des modèles iconographiques du littoral, se distinguent par leurs capacités et leur qualité audessus de la moyenne. Leur oeuvre, dont il n'y a pas d'analogies plus rapprochées, représente une contribution à la meilleure connaissance de l'héritage de peinture serbe du milieu du 14e siècle.

Radomir Stanić